

Передісторія

Якщо говорити про передісторію інституту, то можна було б сягнути в глибину століть. Найстаршою українською науково-освітньою установою прийнято вважати Острозьку академію¹. Але ж в неї були і попередники - гуртки книжників у Києво-Печерській лаврі та Софійському соборі, при київському великокняжому дворі і в столицях удільних князівств. Певний рівень гуманітарних знань засвідчують і рукописні книги². Так, з грецьких та латинських цитат Христинопільського (Городищенського) Апостола XII ст. видно, що його переписувач був кваліфікованим філологом, займався текстологічним аналізом пам'ятки, намагався вдосконалювати церковнослов'янський переклад з урахуванням різних джерел. Осередком богословської і філологічної вченості був двір володимирського князя Володимира Васильовича, якого літописець назвав "великим книжником і філософом". Галицько-Волинський літопис XIII ст., гідно продовжуючи традиції київського літописання, став спробою осмислення історії князювання Данила Галицького і його наступників у контексті подій у Східній та Центральній Європі.

Упродовж наступних століть освітніми осередками для українського населення були окремі великі монастирі, згодом братські школи. Потреби католиків латинського обряду обслуговувала школа при кафедральному костелі у Львові, пізніше єзуїтський колегіум, який 1661 р. набув прав академії (університету). У цих закладах навчалися й окремі українці. Острозька академія, заснована близько 1578 р. найвпливовішим українським магнатом князем Костянтином Острозьким, стала в багатьох відношеннях зразком для школи, створеної близько 1585 р. у Львові українськими міщанами, керівниками Успенського (Ставропігійського) братства. До числа фундаторів українського мовознавства слушно відносять таких пов'язаних з Львівською братською школою діячів, як Лаврентій Зизаній і Памво Беринда. Колишні викладачі й вихованці братської школи відіграли істотну роль у заснуванні Києво-Могилянської академії.

Для розвитку українознавчих дисциплін етапними подіями були встановлення 1849 р. у Львівському університеті очоленої Яковом Головацьким кафедри руської словесності (по суті, йшлося про професуру в галузі української філології) й, особливо, викладання в цьому університеті протягом 1894-1914 рр. найвизначнішого українського історика Михайла Грушевського. Переломним фактором в історії української науки стала діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка, особливо в 1898-1913 рр., коли головою товариства був М. Грушевський. У міжвоєнному десятиріччі умови для розвитку української науки значно погіршилися, що значною мірою було зумовлено відсутністю української вищої освіти, недостатністю коштів, які вдавалося зібрати українській громадськості на потреби національної науки.

Неоднозначними для науки були наслідки поширення на Західну Україну більшовицько-тоталітарного режиму. Заборона діяльності незалежних громадських установ і товариств, у тому числі наукових, встановлення тотальної (аж до безглуздості) політичної цензури, репресії щодо діячів науки й культури - все це розпочалося з перших днів радянської влади. З іншого боку, нова влада пішла на певні поступки українській культурі, зокрема було засновано численні україномовні середні школи, розпочато (хоч так і не завершено) впровадження української мови у вищих навчальних закладах. Ряд українських науковців, які за часів панування Польщі були безробітними або працювали не за фахом, позитивно

сприйняли надання їм можливості працювати в державних академічних установах і вищих навчальних закладах.

9 грудня 1939 р. Президія АН УРСР не погодилася з пропозицією Наукового товариства ім. Шевченка про його перехід до академії, натомість рекомендувалося створити у Львові сектори інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР. 1 січня 1940 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про організацію львівських відділів інститутів АН УРСР, а наступного дня цей документ схвалила Рада народних комісарів³. З документів не цілком ясно, чи партія санкціонувала ініціативу Академії наук, чи, навпаки, керівництво АН УРСР лише виконувало партійне розпорядження. Цілком очевидне тільки одне: вирішальною була думка партії, причому жодної важливої ухвали київські інстанції не могли прийняти без вказівки або принаймні згоди Москви. Створення відділів було проголошено перед проведеною 14 січня ліквідацією Наукового товариства ім. Шевченка, щоб приманити його членів можливістю постійно оплачуваної роботи. До того ж, щодо товариства зроблено певний жест: його не просто заборонили, як всі інші нерадянські організації, установи й громадські об'єднання, а оформили розпуск ухвалою загальних зборів членів. Ясна річ, ця ухвала була вимушеною: член НТШ Роман Зубик, який голосував проти скасування товариства, був заарештований і загинув. Всі інші проголосували "за", вважаючи перехід до Академії наук єдиною можливим шляхом рятувати науковий доробок товариства.

Так чи інакше, з лютого 1940 р. у Львові активно діяли відділи академічних інститутів: історії України (завідувач - професор І. Крип'якевич), мовознавства (завідувач - академік К. Студинський), літератури (завідувач - академік М. Возняк), археології (завідувач - професор Я. Пастернак), економіки. Всі 12 співробітників відділу Інституту мовознавства були колишніми членами мовознавчої комісії Наукового товариства ім. Шевченка або з нею співпрацювали. З 11-ти співробітників відділу Інституту історії України 10 були членами НТШ або працювали в його секціях та комісіях. Подібним був склад і в інших відділах, керівниками яких призначено колишніх дійсних членів НТШ. Спадкоємність саме з українською наукою відтінює ще й та обставина, що, на відміну від університету, який залишився багатонаціональним за складом професури і студентів, в академічних відділах працювали, за невеликими винятками (визначний польський археолог Казімеж Маєвський, історик Адам Лютман), майже виключно українці. Отже, з одного боку, це був жест, який мав привернути на бік більшовиків симпатії дискримінованої попереднім режимом української інтелігенції, а з другого, - доказ нещирості заяв про культивування "дружби народів", - навпаки, радянська влада, по суті, не лише толерувала, але й нерідко поглиблювала розкол суспільства за національно-етнічною ознакою.

Позитивним у тодішній ситуації був тісний зв'язок новостворених академічних відділів з університетом, якому присвоїли ім'я І. Франка, хоч вживана спочатку назва "український університет" була досить швидко заборонена. К. Студинський став у ньому проректором, І. Крип'якевич - деканом історичного факультету, М. Возняк - завідувачем кафедри української літератури. Слід також відзначити, що у той час більшості науковців нових академічних відділів було надано можливість працювати над темами, де вони були фахівцями. Так, М. Возняку і його колегам було доручено підготувати 25-томне видання творів Івана Франка. Керівник відділу археології Я. Пастернак продовжував дослідження пам'яток княжого Галича, провів розкопки поблизу Перемишля.

Німецько-нацистські окупанти заборонили діяльність Академії наук та її інститутів, не дозволили відновити Наукове товариство ім. Шевченка. Цикли доповідей і наукових дискусій, що проводилися під егідою літературно-мистецького гуртка, не могли стати справжньою заміною ліквідованим науковим установам. Проте мало доброго українській науці віщував і другий прихід більшовиків до Львова. Перед колишніми працівниками

академічних інститутів і діячами НТШ постала дилема: залишитися чи виїжджати. Емігрували ті, хто найбільше боявся репресій і сподівався знайти вільніші умови для роботи на Заході після краху нацистської Німеччини, неминучість якого тоді була вже очевидною. Інші залишилися, керуючись різними мотивами: прагненням не покидати рідну землю, страхом перед мандрівкою в невідоме, надією змін на краще в більшовицькій державі, яка тоді була союзником США і Великобританії в антигітлерівській коаліції. В остаточному підсумку, українській науці прислужилися і ті, й інші. Ті, хто опинився в таборах переміщених осіб, а згодом оселився в Західній Європі або за океаном, відродили Наукове товариство ім. Шевченка, заснували на громадських засадах Українську вільну академію наук УВАН), пізніше створили Український науковий інститут престижного Гарвардського університету, розгорнули свою діяльність у Канадському інституті українських студій та інших дослідних осередках.

Працюючи в цих установах і вищих школах Заходу, вони продовжували кращі традиції української науки, несли світові правду про Україну та її долю. Цілком закономірно, що особливу увагу вчені-емігранти приділяли тим темам, які в СРСР були заборонені, і тим, які найбільше фальсифікувалися більшовицько-московською пропагандою. А ті, хто залишився, рятували, наскільки це було можливим, гуманітарну науку України від повного розгрому, намагалися прищеплювати молодому поколінню вчених наукову об'єктивність і вірність національному обов'язку. В періоди "відлиг" їм вдавалося (звичайно ж, лише в рамках певної тематики і без явної критики панівних догм) публікувати цінні дослідження, протидіяти профанації наукових студій, перетворенню науки в прислужницю тенденційних пропагандистських схем. Натомість у роки так званих ідеологічних наступів і загострень політичного режиму ці люди ставали жертвами репресій, залякувань, принижень. Дуже рельєфно ці коливання політики позначилися як на долі відділів, на базі яких пізніше виник інститут, так і на долі самого Інституту суспільних наук.

У перші місяці після вигнання нацистів ставлення нової влади, точніше її партійних керівників, до української культури та до старої інтелігенції могло видаватися порівняно толерантним. Уже із серпня 1944 р. було відновлено львівські відділи академічних інститутів - деякі з них під керівництвом тих учених, які вже раніше працювали в Академії наук. Відділ Інституту літератури очолив академік М. Возняк, відділ фольклору Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії - академік Ф. Колесса, відділ Інституту історії України - професор І. Крип'якевич. Тематика спочатку була цілком респектабельною⁴. Проте одночасно розпочався таємний нагляд за вченими, в архівах нагромаджувалися доноси й "сигнали" із записами нелояльних висловлювань академіків Щурата і Возняка, професорів Крип'якевича, Свенціцького та інших. Приблизно разом з арештом греко-католицьких єпископів і початком акції, спрямованої на повну ліквідацію греко-католицької церкви, визначені партією активісти (Горбатюк, Осечинський, ректор університету Белякевич) розпочали цькування академічних і університетських учених як "українсько-німецьких націоналістів", ворогів офіційної ідеології, прибічників історичної концепції Грушевського.

Вимушені декларації окремих учених до уваги не бралися: потрібні були репресії, щоб залякати загал інтелігенції. Щоправда, спочатку навіть в офіційних партійних колах в Україні траплялися люди, які прагнули обмежити розмах антиукраїнської кампанії. Однак відразу ж втрутилася найвища інституція - Центральний комітет більшовицької партії. 1 липня 1946 р. завідувач відділу Управління пропаганди ЦК ВКП(б) С. Ковальов і три члени очолюваної ним комісії подали доповідну записку завідувачу Управління Г.Ф. Александрову, а той наступного дня переслав її сумнозвісному секретарю ЦК А. Жданову про те, що, мовляв, Львівський обком і навіть агітпроп (відділ пропаганди й агітації) ЦК КП(б)У вважають "занадто різкою" критику "запеклих" ("отъявленных") націоналістів Крип'якевича, Кордуби, Терлецького та інших⁵. Тоді ж Ковальов на сторінках

московської газети “Культура и жизнь» звинуватив український ЦК і Львівський обком у недостатній боротьбі з українським націоналізмом. У серпні рішення про загострення антиукраїнського курсу було прийняте оргбюро ЦК ВКП(б). Отже, Москва дала чітку вказівку - українським функціонерам залишалося лише змагатися, хто з більшим запалом нищитиме культуру власного народу. Інша річ, що в деяких з них - таких, як, наприклад, тодішній заступник голови Раднаркому поет Микола Бажан, антиукраїнський запал був вдаваним: як тільки курс на репресії припинився чи, швидше, дещо був обмежений, він, ставши головним редактором УРЕ, віддано працював для тієї культури, яку мусив паплюжити у важкі часи як високопоставлений радянський чиновник. Як свідчать документи, саме за вказівкою з Москви Президія АН УРСР у вересні 1946”р. ліквідувала львівські відділи інститутів історії, літератури й економіки. Їхнім провідним працівникам в ультимативному порядку запропонували переїхати до Києва. Отже, у Львові збереглися лише відділи інститутів мовознавства та археології, а також відділ фольклору Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Зберігся також Етнографічний музей.

Ліквідацією львівських відділів українських академічних інститутів московські більшовицькі функціонери засвідчили, що далі існування цих відділів вважають шкідливим, може, й небезпечним для радянської влади, для так званого “комуністичного виховання трудящих”. Однак через кілька років ситуація змінилася. Коли явний опір режимові було зламано, в партійних органах визріла думка, що на новому етапі для зміцнення радянської влади академічні установи у Львові можуть бути корисними. Постанову про створення у Львові філіалу Академії наук України було прийнято на оргбюро ЦК ВКП(б). Відповідно до того вже і Львівський обком партії почав ставити питання про необхідність існування у Львові філіалу Академії наук, який мав би служити потребам колективізованого сільського господарства і розвитку соціалістичної промисловості. Передбачалося також існування в ньому гуманітарного інституту з метою утвердження офіційної ідеології.

21 лютого 1951 р. було прийнято постанову, початок якої цитуємо дослівно: “...Рада Міністрів Союзу РСР постановляє: Дозволити Раді Міністрів Української РСР організувати у м. Львові філіал Академії наук Української РСР у складі: Інституту суспільних наук, Інституту геології корисних копалин, Інституту біології, Інституту машинознавства і автоматики”⁶. Формулювання цієї постанови яскраво засвідчує фіктивний характер суверенності Української РСР та її уряду. На підставі постанови ЦК партії, уряд СРСР, бачите, милостиво дозволяв Раді Міністрів УРСР організувати філіал та інститути в його складі. Відповідна постанова, розуміється, була прийнята також Президією Академії наук УРСР 30 березня 1951 р. (прот. № 12, § 204). Характерно, що урядове розпорядження про утворення інституту було оформлене як постанова Ради народних комісарів СРСР за підписом її голови Сталіна. До інституту свого часу дійшла фотокопія розпорядження, на підставі якої важко встановити, чи справді Сталін підписував цей документ, чи його підпис був факсимільним відбитком. Так чи інакше, небагато в Академії наук є установ, рішення про створення яких було підписано “великим вождем” саме тоді, коли в газетах щоденно друкувалися листи подяки йому за те, що “мудрий вчитель” веде всі народи світу до “сяючих вершин комунізму”. Постанова в такій формі засвідчувала, яке велике значення в той момент радянська влада надавала “ідеологічній” установі на відміну від пізніших періодів, коли інститут явно недооцінювали.

Однак рішення про створення інституту і практична робота з його організації велися саме в той час, коли розпочалася нова кампанія з приводу ідеологічних “збочень” в Україні, зокрема з приводу визнаного “націоналістичним” і “ворожим” радянській владі вірша В. Сосюри “Любіть Україну”, а міській комітет партії поставив питання перед Центральним комітетом про ліквідацію Музею українського мистецтва, який, мовляв, завжди був

притулком націоналістів. Зрозуміло, якої за таких умов діяльності чекали від новоствореного інституту, яким завданням він мав служити. У той же час і в уряді України, і в керівництві АН УРСР були люди, які хотіли щоб нова установа займалася справжньою науковою, в тому числі мовознавством, археологією, фольклористикою, історією українського народу та його культури. Тому до керівництва інститутом і відділами було залучено ряд визначних учених. Як бачимо, складною і суперечливою була передісторія інституту, складним, часто тернистим став його подальший шлях.

Інститут суспільних наук: 1951 - кінець 1980-х рр.

Виявом прагнення Академії наук створити Інститут суспільних наук як повноцінну наукову установу було призначення першим його директором авторитетного, хоч і молодого на той час, ученого-економіста Олексія Нестеренка, згодом члена-кореспондента Академії. Приїхавши до Львова навесні 1951 р., він очолив організаційну роботу. На жаль, не виявлено докладних документальних матеріалів про той період життя інституту. Тому таке важливе значення мають свідчення першого вченого секретаря інституту, відомого літературознавця Михайла Нечиталюка, який у своїй книзі спогадів та документальних матеріалів про Михайла Возняка присвятив окремий розділ заснуванню інституту, зупинився також на подальшій роботі Возняка в установі⁷. За його словами, свою діяльність Нестеренко почав з розмов з авторитетними вченими І. Свенціцьким, М. Возняком, І. Крип'якевичем. Було сформовано керівництво: заступником директора з наукової роботи став археолог Маркіян Смішко, вченим секретарем - молодий літературознавець М. Нечиталюк. Затверджено Вчену раду інституту, укомплектовано всі відділи.

До інституту увійшли львівські відділи київських інститутів мовознавства та археології, що збереглися впродовж післявоєнних років, а також ліквідовані в 1946 р., а тепер відновлені відділи інститутів історії та літератури, врешті - відділ літератури й фольклору, в складі якого об'єднали літературознавців з колишніми працівниками відділу фольклору київського Інституту мистецтва, фольклору та етнографії. Через кілька років фольклористи з цього відділу перейшли до Українського державного музею етнографії та художнього промислу (нині - Інститут народознавства НАН України).

Те, що працівники нового інституту мали на час його заснування значний науковий доробок, дозволило відразу приступити до видавничої діяльності. Було створено редакційну колегію "Наукових записок Інституту суспільних наук", секретарем якої призначено вченого секретаря інституту. Перший том записок стосувався проблем літературознавства, другий - віддано археологам. Ним було започатковано серію "Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині". Всі праці мали випускатися через видавництво Академії наук, заздалегідь узгоджувалося питання про включення їх до тематичного плану наступного року.

Цілком зрозуміло, що зміни статусу установи були пов'язані зі змінами політичного режиму в країні. Етапи історії інституту якоюсь мірою співпадають і з часом діяльності окремих його директорів. Справа, напевне, не в їхніх поглядах чи особистих уподобаннях, а в тому, що вибір особи директора визначався політичною кон'юнктурою в кожний конкретний період. Коли ж говорити більш загально, то, попри наявність людей, спеціально делегованих для роботи в інституті партійними інстанціями, на початковому етапі ядро колективу становили представники старої інтелігенції, якоюсь мірою інститут навіть бував почесним "засланням" для тих, кого не захотіли допустити до спілкування зі студентською молоддю. Натомість в інституті їхні можливості впливати на громадську думку були обмеженими, оскільки всі публікації були під суворим контролем партії та цензури. Посаду завідувача історичного відділу інституту знову обійняв усунений з університету Іван Крип'якевич, відділ української літератури очолив Михайло Возняк, завідувачем відділу

мовознавства був Іларіон Свенціцький, а від 1956 р. - Лукія Гумецька. Завідувачем відділу економіки став з 1952 р. здібний економіст Михайло Герасименко, відділом археології керував вихованець Львівського університету Маркіян Смішко.

Разом з ними фундаторами інституту слід вважати і ряд інших інтелігентів старшої генерації, таких як Марія Деркач, Степан Щурат, Антін Генсьорський, Володимир Огоновський, Іван Керницький, Дмитро Бандрівський. Ці люди переносили в новостворений інститут традиції Наукового товариства ім. Шевченка та інших українських установ, створювали навколо себе неповторний клімат інтелектуальної доброзичливості, ненав'язливо і в той же час цілеспрямовано формували атмосферу, що сприяла вихованню молодого покоління відданих науці українознавців. Поруч з тими, хто обіймав наукові посади, справжніми інтелігентами були й такі люди, як майстер фотомистецтва, один з фундаторів українського національного кіно й етнограф за покликанням Юрій Дорош, заступник директора з господарчих питань, колишній працівник Наукового товариства ім. Шевченка Дмитро Хом'як, його наступник на цій посаді Григорій Салевич.

Представники старої галицької інтелігенції творили більшість провідних учених на початку діяльності інституту, в той же час їхніми повними однодумцями були науковці з Наддніпрянщини - Іван Романченко, Михайло Герасименко, Григорій Нудьга, Іван Цапенко, Микола Родько та ряд інших. Тактовно поводи́в себе на посаді заступника директора з наукової роботи Юрій Захарук, який пізніше обіймав таку саму посаду в київському академічному Інституті археології, а після того - у московському. У роки, коли повсюдно в західних областях України партійні органи насаджували недовіру до так званих "місцевих" кадрів, часто провокували третирування їх як "бандерівців", то в інституті більшість працівників, незалежно звідкіля вони походили, були однодумцями. Вони намагалися в нових, нерідко дуже важких умовах зберегти той стиль праці і міжлюдських взаємин, які виробилися в середовищі галицької інтелігенції періоду національного відродження та в Наддніпрянській Україні часу українізації.

Як згадувалося, були в інституті й інші люди, надіслані партією для ідеологічного контролю, проведення всіма засобами лінії партії. Серед тих, хто виконував такі ролі, траплялись як безпринципні кар'єристи, так і ті, що їх вдалося зламати, часто шляхом шантажу, залякуючи покаранням за приписувані їм провини перед радянською владою. Трагічною постаттю був, наприклад, Володимир Горбатюк, який поруч з доцентом Василем Осечинським ще під кінець війни став організатором цькування провідних учених історичного факультету університету. 25 травня 1952 р. спеціальним рішенням бюро Львівського обкому партії Горбатюк був направлений до Інституту суспільних наук "з метою зміцнення кадрів". Як парторг інституту він мав, як підкреслено в офіційній характеристиці, працювати для ідейного виховання і марксистсько-ленінської освіти наукових працівників. У лютому-травні 1953 р. Горбатюк виконував обов'язки заступника директора, на нього ж було покладено обов'язки керівника авторського колективу книги "Торжество ленінської національної політики на Україні". Книжка була "майже готова", але не вийшла в світ не так у зв'язку зі смертю В. Горбатюка, як через зміну партійних настанов у післясталінський час. До речі, й пізніше жодна інша з великих пропагандистсько-пасквільних книг, які замовляла партія, так і не вийшла друком, хоч і в наступні періоди до інституту надси́лалися наглядачі-політруки. Можливо, це сталося також і тому, що партійні функціонери і ті, хто був готовий їм беззастережно служити, виявилися менш працьовитими і здібними, ніж ті, хто прагнув творити справжні наукові праці, а не примітивні агітки.

Обличчя інституту визначали не прислані для ідеологічного контролю офіціози, а "недобитки" старої інтелігенції. В той же час у перші роки працювати до інституту прийшли й люди молодшого покоління, які закінчили школи та університети вже у радянський період.

Переважна більшість з них стали справжніми продовжувачами традицій Возняка, Свенціцького, Крип'якевича. Це такі люди, як Ярослав Закревська, Григорій Ковальчак, Лариса Крушельницька, Уляна Єдлінська, Володимир Баран, Марія Вальо, Микола Кравець, Роман Кирчів, Юрій Сливка, Феодосій Стеблій та інші. З часом саме представники цього покоління стали більшістю в інституті. Деякі з них очолювали профспілкову і партійну організації й намагалися, наскільки це було можливо в конкретних умовах кожного витка політики, працювати на користь науки, протидіяти перетворенню гуманітарних наук у чисто пропагандистську псевдовченість.

Особливо складним був перший період діяльності інституту. Дещо вільніше тоді почували себе археологи. У виклад конкретних результатів їхніх досліджень ідеологічні наставники й цензори не втручалися, з одним лише істотним винятком: усі праці, які стосувалися новіших археологічних періодів, мали доводити автохтонність слов'янських народів на території їхнього розселення, а також декларувати монолітну єдність давньоруської народності, так званої “колиски трьох братніх народів”. Все ж закликання такого типу не міняли факту, що археологи нагромаджували великий і цінний фактичний матеріал про давнє минуле, про елементи спадкоємності в археологічних культурах, які репрезентували різні етапи етнічного розвитку стародавнього населення на українських землях. Археологи М. Смішко, О. Черниш, Ю. Захарук, В. Баран та їхні молодші колеги проводили широкі археологічні дослідження у всьому західному регіоні України, охоплюючи ними період від палеоліту до пізнього середньовіччя.

Порівняно меншим контроль партійних органів був і над роботою мовознавців. Очевидно, й тут зобов'язували наголошувати елементи спільності російської та української мов, применшувати значення фактів, які засвідчували самостійний шлях розвитку кожної з них. Але на практиці всі реверанси в бік казенної догматики зводилися до окремих цитат і декларацій, переважно на початку та в післямові праць. Натомість конкретні мовознавчі дослідження аж ніяк не підтверджували ідеологічних постулатів. Йдеться тут і про польсько-український словник та про інші словникові праці, і про цикл праць Антона Генсьорського над Галицько-Волинським літописом, і про діалектологічні студії.

Складнішою була ситуація літературознавців та істориків. У спогадах М. Нечиталюка і М. Вальо показано, під яким принизливим контролем опинився навіть академік Михайло Возняк, хоча він був єдиним із старих галицьких академіків, кого “удостоїли” членства в партії. Його праці “редагувалися”, по суті, спотворювалися на вимогу малоосвічених, а інколи й ворожих до української культури штатних редакторів видавництва Академії наук та окремих працівників інституту. Заслугою Михайла Нечиталюка було те, що, як відповідальний редактор низки праць академіка, зокрема в ділянці франкознавства, він відстоював публікування їх у формі, що доносила до читачів основну фактографічну канву студій найвизначнішого франкознавця, заслуженого дослідника давньої української літератури.

Певне послаблення партійного контролю і, відповідно, цензурного режиму наступило безпосередньо після смерті Сталіна та під час підготовки до святкування 300-річчя так званого “возз'єднання України з Росією”. Попри тенденційність самої ідеї “возз'єднання” і нудотно настирливе наголошування “споконвічного братерства з великим російським народом”, український народ все ж визнавався в партійних тезах суб'єктом історичного процесу, називався хоч і “молодшим братом”, але все ж окремим від росіян народом. В умовах “відлиги” до посади директора інституту в 1953-1962 рр. допустили визначного українського історика Івана Крип'якевича, який з 1958 р. (надто пізно, якщо врахувати його наукові заслуги) став академіком⁸. У 1954 р. була опублікована його фундаментальна праця “Богдан Хмельницький”, а в 1961 р. підготовлений разом з Іваном Бутичем збірник

документів про Богдана Хмельницького. У монографії “Богдан Хмельницький”, попри спричинені цензурним режимом недомовлення, зібрано й узагальнено унікальний фактичний матеріал з політичної історії України. Хоча в тексті книги не допускалося слово “держава” і треба було писати лише про “державність”, Крип'якевич зумів висвітлити різні аспекти формування держави, яку очолив гетьман Хмельницький, проаналізував її апарат управління, військо, фінанси, дипломатичну службу. У час, коли директором інституту був І. Крип'якевич, започатковано за його редакцією серійні збірники “З історії західноукраїнських земель”, “Дослідження і матеріали з української мови” та інші.

У 1963-1969 рр. після розформування Львівського філіалу Академії наук інститут діяв як складова частина Львівського державного університету ім. Івана Франка. 1966 р. ліквідовано відділ економіки Інституту суспільних наук і ряд його працівників перейшли до створеного в 1964 р. Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР. Згодом це відділення переросло в Інститут регіональних досліджень Академії наук, який, таким чином, має спільні корені з нинішнім Інститутом українознавства. Перетворення відділу економіки в окрему установу сприяло дальшому розвитку економічної науки. Натомість здійснену за розпорядженням київського ЦК передачу Інституту суспільних наук з академії до університету колектив розцінював як перший крок до ліквідації установи. Про це йшлося в численних скаргах, протестах, петиціях працівників. Громадська кампанія не змогла відвернути задуманої у партійних верхах реформи, але, ймовірно, спричинилася до того, що у складі університету інститут залишився структурною одиницею з усіма своїми підрозділами. Проте видавнича програма була скорочена до мінімуму, значно зменшилися асигнування та археологічні дослідження. За загальним переконанням, атмосфера в університеті була без порівняння важчою, ніж в інституті, особливо, якщо мати на увазі ті роки, коли директором був Іван Крип'якевич. Тон в університеті задавала секретар партійної організації і проректор Галина Давидова-Смирнова, яка ставилася з фанатичною злобою до будь-яких виявів української національної думки. Дійшло до того, що заборонялися курсові й дипломні роботи з дорадянського періоду історії. Все мало бути присвячене вихвалянню так званого соціалістичного способу життя.

Пожвавлення культурного життя, поява в українській літературі літераторів і митців, що стали відомі як “шістдесятники”, супроводжувалися зростанням суспільного зацікавлення національною культурною спадщиною. В її вивчення і популяризацію активно включилася частина науковців Інституту суспільних наук, зокрема Г. Нудьга, С. Трофимук, В. Грабовецький, Ф. Стеблій, Л. Сенік. Тодішня діяльність установи в англомовній “Енциклопедії України” (автор статті про інститут історик Іван Мигул з Канади) схарактеризована так: “Під час культурного відродження 1960-х рр. інститут став одним з головних центрів міждисциплінарних досліджень в Західній Україні, особливо в ділянках історії, археології, фольклору, етнографії і економіки. Він опублікував ряд збірників, монографій і колективні праці з історії матеріальної культури, про стародавнє населення Прикарпаття і Волині, українську історичну лексикологію і лексикографію (в тому числі важливий двотомний словник давньоукраїнської мови)”⁹. Також у деяких працях з історії революційного руху в західноукраїнських землях (Галичина, Буковина, Закарпаття) науковці інституту намагалися показати національне пригноблення і боротьбу проти нього українського населення, висвітлити формування української культури, значення її в процесі національного відродження.

Своєрідним підсумком діяльності інституту цього періоду стала праця під назвою “Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель у єдиній Українській радянській державі”. В написанні книги, відповідальним редактором якої був тодішній директор інституту, філософ Мирослав Олексюк, взяла участь більшість провідних науковців усіх відділів. Незважаючи на досить-таки непривабливу

назву, це був перший великий за обсягом і насичений фактами нарис історії всіх західноукраїнських земель у загальноукраїнському контексті. Книжка була дозволена до видання у ті роки, коли вождь комуністичного Китаю Мао Цзедун у розпалі конфлікту з радянськими лідерами заявив, що СРСР завжди був агресором і свого часу насильно захопив від Польщі, Чехословаччини та Румунії “їхні” землі: йшлося про Галичину, Західну Волинь, Закарпаття і Буковину.

Єдиним способом довести законність поширення влади СРСР на цій території було заперечення слушності претензій Польщі, Румунії та інших держав на панування в західних українських землях. Ця ідея, звичайно ж, була близькою і авторам книги, навіть тим, хто розумів злочинність методів радянських “визволителів”. Вже на першій сторінці книги, випущеної видавництвом Львівського університету, в передмові від редакційної колегії підкреслювалося: “Специфікою історичного розвитку українського народу була довготривала роз’єднаність його земель. Так, західноукраїнські землі протягом багатьох століть перебували під гнітом різних іноземних держав. Для історичного обґрунтування анексії цих земель правлячі кола окупаційних держав поширювали різні псевдонаукові концепції про “неукраїнський характер західних регіонів України”, про “незрілість українського народу” до “самостійного життя” і навіть заперечували саме існування української нації. Ці концепції стосуються всіх частин західноукраїнських земель Галичини, Волині, Закарпаття та Буковини”¹⁰.

Звичайно, про те, що “право українського народу до самостійного життя” порушила насамперед радянська Росія, не можна було сказати, але частина читачів знаходила між рядками аналогію між ситуацією національної нерівноправності до 1939”р. і здійснюваною іншими методами дискримінацією українців у СРСР. Книжка змогла вийти в умовах певної лібералізації ставлення влади в Україні до національної культури в час, коли ЦК КПУ очолював Петро Шелест. Незважаючи на зловживання авторів деяких розділів політичною фразеологією, колективна монографія в цілому була побудована на узагальненні великого фактичного матеріалу і в багатьох питаннях стала підставою для дальших суто наукових опрацювань, її виданням інститут показав свою зрілість як наукова установа, яка, об’єднуючи фахівців різного профілю, зуміла створити серйозну працю, використовуючи дані окремих наук, прийти на інтердисциплінарній основі до переконливих узагальнень.

Незважаючи на те, що до редакційної колегії для застрахування від можливих репресій було включено і двох партійних функціонерів, у керівні інстанції посипалися доноси про націоналістичний характер цієї книги, “замовчування” чи “применшування” “благодетельного” впливу Росії на Україну, говорилося навіть про “популяризацію в книзі ідей українських буржуазних націоналістів”. Політичні звинувачення авторів з ряду причин не призвели тоді до репресій, зокрема можна припустити небажання тодішнього партійного керівництва області взяти на себе провину за дозвіл на вихід “шкідливої”, з точки зору консервативних кіл у партії, книги. Зовсім іншою була би реакція верхів, якщо б книга вийшла не в 1968 р., а через чотири роки: з 1973 р. репресії посипалися на твори значно “невинніші” з політичного огляду.

Новий, набагато важчий для інституту період збігся з часом загального наступу на українську культуру, переслідування іншодумців, відвертого, а не замаскованого, як то було раніше, курсу на русифікацію. Академія наук, офіційно названа “Ордена Леніна і ордена Дружби народів Академією наук УРСР”, була також і формально перетворена в підрозділ Академії наук СРСР, а документацію переведено на російську мову. Саме в цей час, 1972 р., було звільнено з роботи без будь-яких пояснень відомих учених-літературознавців Марію Вальо і Романа Кирчіва, лінгвістів Лідію Коць-Григорчук та Уляну Єдлінську. Ще раніше з роботи був усунутий Ярослав Дашкевич, який, попри свої високі наукові кваліфікації і

значний науковий доробок, займав в інституті лише посаду бібліографа відділу історії України. Передчасно змусили піти на пенсію, а фактично звільнили Григорія Нудьгу. Показовою була доля Степана Щурата, який відмовився давати на вимогу каральних органів “експертні свідчення” про авторство “дисидентських” (або ж просто об’єктивних) творів, поширюваних у “самвидаві”. Це призвело до звільнення вченого з роботи, було однією з причин ліквідації очолюваного ним відділу літератури. До цього спричинилася також принципова позиція відділу літератури з приводу поверхових публіцистичних нарисів М. Гурладі. Двічі, всупереч тиску обкому, Вчена рада не обирала її на посаду старшого наукового співробітника, і все ж таки обком та інші партійні інстанції змусили не лише залишити її на роботі, але й спонукали Президію доручити їй в 1973-1975 рр. керівництво відділом. Обласний комітет партії заборонив навіть публікацію бібліографії друкованих праць співробітників інституту за 1951-1969 рр. за те, що до неї були включені праці звільнених на той час працівників. З посади директора усунули доктора історичних наук Мирослава Олексюка за так звану “засміченість кадрів”, а також за те, що він у позитивному плані писав про українського соціалістичного діяча і політика Володимира Левинського, не знаючи про його націоналістичні “збочення”. Деякі звільнення були особливо невмотивованими, і це наводило ще більший страх: якщо карають зовсім невинних, то якої ж кари сподіватися за реальну “провину”, навіть найменшу.

Новим директором інституту у 1973 р. став Володимир Чугайов, колишній професійний партійний функціонер. Те, що керівником стала довірена в партійних колах особа, якоюсь мірою навіть пом’якшувало удар по інституту як “кублу націоналістів”. Треба віддати йому належне, новий керівник сприяв захистові працівниками кандидатських та докторських дисертацій, намагався підтримувати зв’язки з академічними науковими колами, дбав про авторитет інституту в Академії наук. У той же час, він запрошував на роботу до інституту колишніх партійних і радянських працівників, відставних офіцерів, деякі з яких були особисто порядними людьми, але дуже небагато мали спільного з наукою. Провідними проголошено теми з комуністичного будівництва, “теоретичні і практичні проблеми боротьби з антикомунізмом”; для такої тематики створювалися спеціальні підрозділи. Це, звичайно, не була особиста ініціатива директора, а результат тодішніх змін у політичній ситуації. Його ставлення до української культурної спадщини визначалося, як здається, не фанатичною ненавистю до всього українського (як це було у згадуваної вже Смирнкової-Давидової), а кар’єристсько-службістським ставленням до обов’язковості партійних настанов. В усякому разі, засідання Вченої ради директор вів українською мовою, але на загальних зборах інституту виступав російською.

Все ж і в нових умовах багато вчених продовжували обходити цензурні заборони. Далі виходили цінні праці з філологічних наук, історії, археології, продовжувалася робота над багатотомною “Історією міст і сіл”, пожвавилася співпраця інституту з Львівською організацією українського товариства охорони пам’яток історії, якою керував Ігор Кудін. Порівняно багато, як на ті часи, робилося, щоб не допустити або принаймні обмежити руйнування пам’яток, сприяти поширенню інформації про них у пресі й на радіо. Щодо багатьох пам’яткоохоронних акцій науковці інституту бували ініціаторами або основними виконавцями. Успішно працювали археологічні та діалектологічні експедиції, активізувалося вивчення джерел з нової й новітньої історії України.

З 1981 р. до 1988 р. директором інституту був економіст Михайло Брик, якому вдалося вирішити складне питання про переведення інституту у вищу категорію і, тим самим, підвищення заробітної плати. Поліпшувалося забезпечення відділів та експедицій обладнанням і матеріалами, що створювало сприятливі умови для роботи. В цілому, позитивно змінювався і кадровий склад установи. Багато зусиль коштувало дирекції будівництво нового корпусу академічних інститутів. Тут Інститут суспільних наук був у

1985-1988 рр. головним замовником, і лише після побудови корпусу (без столярних, сантехнічних та опоряджувальних робіт) передав ці функції Львівському відділенню Інституту економіки АН УРСР (нині Інститут регіональних досліджень НАН України), який, подолавши всі труднощі, завершив будівництво до 1995 р.

Упродовж 80-х років в Інституті суспільних наук продовжувалося багато розпочатих раніше наукових праць, зокрема над словником староукраїнської мови та діалектологічним атласом, велися широкомасштабні археологічні розкопки, успішними були дослідження найдавніших палеолітичних пам'яток в Наддністрянщині, середньовічної фортеці Тустань поблизу с. Урич у Карпатах та ряд інших.

Великою подією в культурно-національному житті не тільки інституту, а й Львова та України був Міжнародний симпозіум “Іван Франко та світова культура”, проведений під егідою ЮНЕСКО 11-15 вересня 1986 р. Тоді в умовах певного послаблення контролю з боку служб безпеки науковцям інституту вперше з'явилася можливість порівняно вільно спілкуватися з учасниками із закордонних країн. Інститут виніс на своїх плечах всю, надзвичайно нелегку в радянських умовах, організаційну підготовку до цього форуму.

Підсумовуючи працю інституту за перші сорок років, слід підкреслити ще раз, в яких нелегких умовах доводилося працювати. Наприклад, на нараді партійно-радянського активу західних областей УРСР ще у 1969 р. секретар ЦК компартії України А. Скаба твердив, що “більшість опублікованих працівниками Інституту суспільних наук праць стосується дорадянського періоду”. За його словами, “капітальних монографічних досліджень, які б глибоко і всебічно розкривали торжество ленінської національної політики на західноукраїнських землях, соціальні перетворення в місті і на селі, революцію світогляду трудящих мас, інтелігенції” так і не було створено. Двічі, у травні 1966 і в листопаді 1967 рр., Львівський обласний комітет партії приймав спеціальні постанови, якими зобов'язував Інститут суспільних наук написати й надрукувати монографію “Реакційна суть та ідеологія українського буржуазного націоналізму”. Повторюваність подібних постанов, у тому числі в наступні роки, засвідчує, що більшість працівників без ентузіазму ставилися до нав'язуваних їм пропагандистських функцій. Звичайно, друкувалися окремі більше чи менше примітивні брошури з ідеологічної тематики, прямолінійні і вкрай поверхові газетні статті, сповнені офіційних пропагандистських штампів. Ті працівники, які займалися справжньою наукою, далекою, наскільки це було можливо, від політики, інколи навіть раділи, що є хтось, хто спеціалізується на так званій “актуальній” (для радянської влади) тематиці. Саме наявність “правофлангових ідеологічного фронту” (тодішній офіційний термін) давала змогу іншій частині колективу працювати над більш науковими проблемами. Дуже часто і солідні наукові праці можна було публікувати тільки надавши їм політично-загострені заголовки, пов'язані з “боротьбою проти буржуазної ідеології” або “пропагандою дружби народів”.

Створення відділів наукового атеїзму чи “критики антикомунізму” не дало очікуваних партійними інстанціями результатів. З другого боку, слід визнати, що від цих відділів хотіли не інформації, а підтвердження наперед заданих положень. Коли проведені відділом атеїзму конкретні анкетні соціологічні обстеження показали значний рівень релігійності населення в ряді західних областей України, особливо в Галичині, то ці висновки було заборонено публікувати. Подібне сталося, коли старший науковий співробітник Григорій Ковальчак задовго до економічної і політичної кризи в Польщі у присвяченому економіці цієї країни дослідженні вказав на неминучість у близькому майбутньому серйозних кризових явищ. З поданої за завданням тодішнього директора доповідної записки до Міністерства закордонних справ СРСР було запропоновано усунути всі факти, які не узгоджувалися з офіційною оптимістичною оцінкою. Не дозволялося публікувати об'єктивних даних з проведеного під керівництвом Г. Ковальчака соціологічного дослідження становища сільського населення і

соціально-культурних процесів на селі. Доводиться дивуватися, що і в таких умовах писалися серйозні наукові праці, готувалися кваліфіковані кадри. Спроба перетворити інститут у простого виконавця волі партійних інстанцій не вдалася. В основі своїй він, навіть у найважчих умовах, залишався науковою установою, здійснював посильний внесок у розвиток історичних, мовознавчих, літературознавчих та історико-філософських досліджень.

Напередодні незалежності і в незалежній Україні

Сталося так, що перші чотири десятиріччя інститут працював в умовах тоталітарної держави, а останні його десятиліття припадають вже на час будівництва іншого, відкритого і в принципі демократичного суспільства. Оглядаючись на минуле, можна, поза всяким сумнівом, стверджувати: переважна більшість співробітників інституту, а значною мірою й інститут в цілому, належали до тих кіл української інтелігенції, які протидіяли процесам нівеляції культурної спадщини, відстоювали традиційну орієнтацію українців на досягнення європейської та світової культури. Тим самим науковці інституту, як і численні їхні колеги в інших наукових установах, навчальних закладах, творчих спілках готували ґрунт для тих позитивних зрушень, які завершилися безкровною національно-демократичною революцією.

Якщо навіть у тоталітарній державі вдавалося, наперекір складній бюрократичній системі контролю і цензурних обмежень, створювати праці, що служили поширенню знань про українську національну культуру та антитоталітарну, демократичну течію в ній (козаччина, братства, початки незалежницької ідеології у Наддніпрянщині та Західній Україні, новаторські для свого часу погляди Михайла Драгоманова, Івана Франка та їхніх послідовників), то цілком природно, що, як тільки похитнулися цензурні перепони, майже всі науковці інституту стали на шлях відвертого, без обов'язкової раніше езопівської мови, пропагування ідеї права українського народу на самостійний демократичний розвиток. Приблизно із середини 1988 р. вони дедалі частіше друкували об'єктивні нариси з питань історії національно-визвольного руху в періодичній пресі, виступали на ці теми з лекціями і на телебаченні. І якщо навіть у деяких виданих під маркою інституту публікаціях, позначених 1988 р. чи 1889 р., можна знайти цитати, що ними в минулі роки маскувалися напівкрамольні думки, то це пояснюється тривалістю в той час видавничого циклу: з істотним запізненням вийшли у світ праці, подані до друку ще два-три роки перед тим.

У політологічних та історичних працях нерідко називають першопричиною позитивних зрушень у політичному житті Східної Європи особисту ініціативу Горбачова. Такий погляд є спрощеним. Горбачов як прибічник обмеженої лібералізації режиму аж ніяк не прагнув ліквідувати партійний контроль, пустити процес демократизації на самоплив. Об'єктивна логіка, однак, призвела до того, що партійне керівництво мусило або зовсім відмовитися від змін під тиском консерваторів, або йти на дальші поступки. Такі процеси, які відбувалися повсюдно, позначились і на житті колективу Інституту суспільних наук. Більшість співробітників установи не побажала миритися з тим, що керівників нав'язували партійні інстанції, а працівники інституту не мали на це жодного впливу. Важливо, що й керівники Академії наук, зокрема тодішній академік-секретар Відділення історії, філософії і права І.Ф. Курас посприяли обранню нового директора демократично, без жодного тиску зверху. 1989 р. було проведено вибори, на які всі три кандидати: Я. Ісаєвич, М. Кашуба, Ю. Сливка прийшли з досить схожими програмами, спрямованими на кардинальне підвищення наукового рівня праць, усунення тенденційності, пов'язаної із старими ідеологічними штампами, розгортання досліджень національно-культурного життя і боротьби за українську державність. У таємному голосуванні переміг Я. Ісаєвич.

Організаційні і кадрові зміни в інституті збіглися з періодом активізації політичного життя України. Активним учасником подій був колектив інституту. Керівником установи протягом 1988-1990 рр. був виконуючий обов'язки директора інституту Ф.І. Стеблій. В останні роки існування радянської влади інститут став місцем зустрічі активістів визвольного руху, друкарки інституту готували тексти для позацензурних видань. Любомир Сенік у 1990-1992 рр. очолив Львівську крайову організацію Народного Руху України, був співредактором позацензурного часопису "Віче". Народними депутатами Верховної Ради різних скликань стали працівники інституту Євген Гринів, Михайло Косів, Євген Жеребецький, Богдан Ярошинський, депутатами першої львівської обласної ради першого демократичного скликання - Володимир Парубій, Микола Драк. Колишній співробітник відділу археології Богдан Ярошинський обійняв посаду голови Української республіканської партії. Михайло Косів став відомим політичним діячем і народним депутатом. Керівні посади в обласній та міській адміністраціях посіли Володимир Парубій і Всеволод Ісків. Є. Гринів - співзасновник і незмінний голова Львівської обласної організації товариства "Меморіал", яке має великі заслуги у відновленні історичної пам'яті про учасників визвольної боротьби і жертви більшовицьких репресій. Богдан Якимович брав діяльну участь у процесі побудови української армії, вів велику лекційну роботу безпосередньо у військових частинах, опублікував нарис з історії українських збройних сил, уклав разом з Мар'яном Демським перший після 1928 р. словник для військовиків та опрацював за дорученням міністра оборони України генерал-полковника Костянтина Морозова українську редакцію військових статутів. Слід відзначити участь співробітників у неурядових структурах, активність яких необхідна для функціонування громадянського суспільства: Богдан Якимович багато працює як голова Львівської обласної організації Товариства культурних зв'язків з українцями з-за кордону "Україна і світ"; Я. Ісаєвич - директор Інституту Центрально-Східної Європи, який діє як громадське об'єднання вчених; Іван Паславський - голова Світового Християнського Конгресу мирян УГКЦ в Україні.

З колишніх працівників інституту лише двоє залишилися прибічниками й діяльними захисниками тоталітарного режиму: Адам Мартинюк (який згодом став другим секретарем Комуністичної партії України і за її підтримкою - першим заступником Голови Верховної Ради України) та Віталій Масловський (нині - покійний), автор низки виданих в Україні й Росії публіцистичних текстів, спрямованих на дискредитацію борців за національну незалежність України.

Цілком природно, що працівники інституту були в числі ініціаторів відновлення у Львові НТШ. Пропозиція про це була вперше офіційно проголошена на організованій інститутом Шевченківській конференції. Ярослава Ісаєвича було обрано заступником голови товариства, Олег Купчинський провів велику організаційну роботу як його науковий секретар (нині - голова). Із самого початку науковці Інституту суспільних наук очолили ряд секцій та комісій відновленого товариства. Редакторами першого тому відновлених "Записок НТШ" (том 221 за загальною нумерацією) стали старший науковий працівник тодішнього відділу історії культури Олег Купчинський та завідувач відділу української літератури Микола Ільницький. Редактором наступних томів є теж О. Купчинський, який працював в інституті до 1996 р. Інститут провів ряд спільних заходів з НТШ, серед яких особливо вдалою була конференція, присвячена спадщині історика І. Карпинця. Багато працівників установи працюють у секціях та комісіях товариства, зокрема У. Єдлінська очолює мовознавчу комісію, Ю. Ясіновський - музикознавчу, М. Литвин - історичну, М. Бандрівський - археологічну.

Крах тоталітарного режиму, скасування регламентації науки згори і тотальної цензури були тими кардинальними змінами, значення яких важко переоцінити. З'явилася можливість писати вільно, без самоцензурування, висловлювати ті погляди, які диктувала вченим їхня наукова об'єктивність. Все це стало запорукою докорінного поліпшення морального клімату

в інституті, створило умови для майбутніх наукових досягнень. Особливо важливо те, що тепер можлива справжня інтеграція української науки із світовою. Частими гостями інституту стали вчені різних країн, спочатку головно представники української діаспори, а з часом щораз більше науковці різних національностей, зацікавлені проблемами історії та культури України.

Водночас зняття цензурних обмежень і спалах видавничої активності супроводжувалися погіршенням фінансової ситуації установи. Внаслідок інфляції, а потім гіперінфляції значно погіршилася оплата праці всіх співробітників інституту. Так, у лютому 1996 р. місячний фонд зарплатні становив 2,72 млрд. купонокарбованців, у середньому по 2,35 млн. на особу - значно нижче тодішнього фактичного прожиткового мінімуму. У сплаті зарплати почала зростати заборгованість, яка максимальної цифри досягла у вересні - грудні 1997 р. - близько 114 тис. грн. Настав час крайнього песимізму, багато хто твердив, що борги ніколи не будуть повернуті. Один з працівників на зроблене йому зауваження у зв'язку з невиконанням запланованого розділу "Історії української культури" (маючи писати про всі жанри літератури, схаактеризував лише один) зреагував словами: "Як мені платите, так я й працюю". Це, щоправда, був виняток: переважна більшість науковців, отримуючи зменшену зарплатню, сумлінно виконували планові завдання, деякі - значно їх перевершували за обсягом. У цілому, однак, через незадовільне фінансування установи спостерігався відхід спеціалістів вищої кваліфікації. З 13-ти докторів наук, які захистились або працювали в установі протягом 1988-2001 рр., залишилися працювати в інституті сім, шість працювали за сумісництвом.

Активізація економічного життя, політичні реформи стали передумовою того, що держава з квітня 2000 р. почала повертати свої борги, врешті заборгованість із зарплати була ліквідована повністю. Інституту почали надавати невеликі, правда обмежені, кошти і для оплати комунальних послуг. З другого боку, практично не відновилося фінансування видавничої діяльності інституту. Якщо в попередні роки видання книг було обмежене тим, що для інституту згори встановлювалися дуже невеликі ліміти друкованих аркушів у видавництві "Наукова думка" і тим, що для включення у видавничий план треба було не лише пройти цензурні рогатки ідеологічного контролю, але й зібрати через книготорги замовлення на відповідний тираж, то в нових умовах інститут отримав змогу видавати праці власним накладом без жодних обмежень, але для кожної треба було шукати спонсорів. Слід, однак, підкреслити, що для такого важливого видання, як п'ятитомна "Історія української культури" (інститут був виконавцем другого тому), Національна академія наук знайшла фінансування для підготовки, а пізніше й для видання тому. Серія книг про Галицько-Волинське князівство фінансувалася в рамках проекту Державного фонду фундаментальних досліджень Міністерства освіти й науки.

Зміни в тематиці інституту, заангажованість його в творення нової методології для гуманітарних наук відобразилися також і в зміні назви установи. Враховуючи побажання колективу й думку Відділення історії, філософії та права, Президія Академії наук постановою від 20 січня 1993 р, уточнила профіль інституту й одночасно змінила його назву. Колишній Інститут суспільних наук став Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича. З осені 1995 р. більшість відділів працює в новому корпусі на вул. Козельницькій, 2. У старому будинку на розі вулиць Винниченка й Лисенка залишились археологи.

Відповідно до затверджених напрямів планують роботу всі відділи: Відділ археології залишився провідною археологічною установою західного регіону України. Серед його колишніх досягнень - виявлення в Чернівецькій області найстарших відомих на той час у світі жител середнього палеоліту, найдавніших музичних інструментів, мистецьких виробів¹¹, Продовженням цих досліджень стали спільні експедиції працівників відділу з

колегами із Франції, Бельгії та Молдови. У 1992 р. працівникам відділу вдалося у центрі міста, поблизу оперного театру виявити на великій глибині сліди безперервної забудови і виробничої діяльності впродовж п'ятнадцяти віків, починаючи з V ст. н.е., коли там було старослов'янське поселення, аж до минулого сторіччя.

Останнім часом справжньою сенсацією стало відкриття Львівською постійною археологічною експедицією Інституту українознавства поруч з місцем спорудження пам'ятника Данилові Галицькому у Львові на досить значній глибині фундаменту будови (вежі або храму), решток керамічної плитки з темно-зеленою поливою, кістяних орнаментованих виробів княжої доби і стилуса (знаряддя до письма), орнаментованого фрагмента берести¹². На жаль, не була прийнята пропозиція інституту про тимчасову музеєфікацію розкопу для ознайомлення з виявленою спорудою учасників призначеної на 26-28 жовтня 2001 р. наукової конференції до 800-річчя з дня народження засновника Львова, а також гостей міста, які 26 жовтня брали участь у відкритті пам'ятника Данилові Галицькому.

Протягом кількох років експедиції інституту вели археологічно-екологічні дослідження у верхів'ях Дністра спільно з українськими й польськими геоморфологами, ґрунтознавцями і палеоботаніками. Шляхом полленологічного аналізу (дослідження пилку рослин) встановлено, як кардинально господарська діяльність людності доби енеоліту - бронзи змінювала природне середовище. Також й інші відділи започаткували дослідження екологічного аспекту розвитку культури. Ці студії відкривають нові перспективи для оцінки соціальних та історико-культурних факторів, що впливали на взаємодію людського суспільства й природи.

Важливі відкриття здійснено і стосовно інших епох. Головне ж те, що на підставі суцільного археологічного обстеження значної території створюється надійна база для узагальнюючих досліджень про матеріальну культуру первісної людини, яка водночас є і джерелом для висновків та припущень про духовну культуру тієї далекої доби.

Співпраця археологів, істориків, мистецтвознавців дозволила підготувати ряд праць про Галицько-Волинське князівство. Їх успіхові сприяв грант Фонду фундаментальних досліджень Міністерства освіти й науки. З врахуванням розробок інституту було прийнято урядові рішення про державне відзначення 1100-річчя Галича в 1998 р., 800-річчя Галицько-Волинського князівства в 1999 р. і 800-річчя від народження Данила Галицького в 2001 р. Інститут забезпечив належний науковий рівень міжнародних наукових конференцій з нагоди ювілеїв, видав низку пов'язаних з ними публікацій - не лише наукових, але й призначених для широкого кола читачів. Ужгородська група відділу археології опублікувала ряд праць з історії Закарпаття, які дають великий фактичний матеріал про єдність культурного розвитку Закарпаття і решти українських земель.

Відділ історії середніх віків працює головню над загальноукраїнською тематикою. Протягом останніх років цей відділ підготував другий том п'ятитомної "Історії української культури" (XIII - перша половина XVII ст.), який вийшов друком у видавництві "Наукова думка". На прикладі підготовки "Історії культури" видно позитивні сторони міждисциплінарної спрямованості й багатопрофільності такої установи, як Інститут українознавства. Якщо авторським колективам наступних томів доводиться запрошувати мистецтвознавців, музикознавців, літературознавців з інших установ, то в цьому випадку більшість фахівців з різних галузей культури працювали в одній установі. В процесі творчого спілкування вони виробляли узагальнену характеристику культури періоду, якому присвячений том. Надійності висновків сприяло й те, що при відділі опрацьовано вичерпні студії Л. Войтовича з генеалогії¹³, укладається комп'ютерна база даних про українські

рукописи та стародруки. Завдяки цьому важливі джерела з історії культури аналізувалися не вибірково, а в усій повноті. Робота над комп'ютерним аналізом рукописів і стародруків координується з Інститутом рукопису і відділом стародруків Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, а також з Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника НАН України, Науковою бібліотекою Львівського національного університету ім. І. Франка, Львівським державним історичним музеєм.

Працівники відділів нової та новітньої історії опрацьовують джерела з історії західноукраїнських земель, але їхні роботи не обмежуються регіональною тематикою, оскільки всі питання розглядаються з точки зору значення тих чи інших явищ у контексті загальноукраїнського історичного процесу. Зокрема, завідувач відділу нової історії України Феодосій Стеблій опублікував дослідження і переклад на українську мову унікальної пам'ятки часу революції 1848 р. - твору Василя Подолинського "Слово перестороги", одного з перших політичних маніфестів, де чітко звучить українська державницька позиція, орієнтованість на утвердження самостійного місця України у колі вільних народів. Важливо, що цей твір дослідник розглядає в контексті загальноукраїнських процесів, показує відгомін в Галичині ідей Кирило-Мефодіївського братства.

Прикладом міждисциплінарного дослідження є праця при інституті Шашкевичівської комісії (керівники - Ф. Стеблій, В. Горинь, М. Ільницький, Б. Якимович), проведення нею конференцій, видання збірників "Шашкевичіана". Йдеться про комплексне дослідження суспільно-політичного життя, літератури й мистецтва перших етапів другого національного відродження в Галичині. Саме спільними дослідженнями істориків, філологів, літературознавців, мовознавців, філософів удалося розкрити багатогранність процесу формування національної ідеології в цей період визрівання національної думки в загальноукраїнському річищі. Дуже цікаві матеріали досліджено і про революцію 1848 р. у Галичині, про виникнення тут в той час першої політичної організації і проведення перших в Україні виборів, а для другої половини ХІХ - початку ХХ ст. - про процеси формування громадянського суспільства, діяльність "Просвіти" та інших національно спрямованих товариств, українсько-польські взаємини¹⁴.

Відділ новітньої історії, який очолював професор Юрій Сливка, а з вересня 2005 р. - Іван Патер, досліджує події ХХ ст. - чи не найбільш сфальсифікованого радянською історіографією періоду. Головна увага зосереджена на переосмисленні суспільно-політичного та національно-визвольного руху в західних землях України в контексті політичних процесів у країнах Центрально-Східної Європи¹⁵. У зв'язку з цим співробітники відділу вивчають державно-правовий статус західноукраїнських земель у складі іноземних держав, політику країн Центрально-Східної Європи щодо державної незалежності України та соборності її земель, зокрема в період Першої і Другої світових воєн, політичну структуру та визначальні етапи боротьби українців регіону за національне визволення, українсько-польські взаємини тощо. Глибоко досліджується також радянський етап історії західних земель України - встановлення та функціонування тоталітарного режиму, політика більшовицької партії щодо творчої та мистецької інтелігенції, боротьба ОУН і УПА проти нацистської й радянської влади, опозиційно-дисидентський рух 60-80-х років. Результати вивчення цих тем матеріалізувалися в монографічних виданнях, численних статтях та серії збірників документів і матеріалів, серед яких "Культурне життя в Україні. Західні землі" (Т. 1-3, 1995-2006) та "Депортації. Західні землі України 30-х - початку 50-х років" (Т. 1-3, 1996-2002). Відділ став співорганізатором міжнародного семінару з проблем польсько-українських взаємин періоду Другої світової війни.

Інститут українознавства, насамперед відділи нової та новітньої історії України, роблять свій внесок у реалізацію ряду тем, що їх розробляє й координує Інститут історії України. Тут

треба, зокрема, згадати участь у книзі “Історія України: нове бачення”, підготовку статей до “Енциклопедії історії України”. Видавництво “Світ” опублікувало двома виданнями підручник історії України, підготовлений авторським колективом на чолі з Ю. Зайцевим.

За рішенням Президії НАН України у 2007 р. в інституті було створено на правах відділу Центр дослідження українсько-польських стосунків, який очолив Микола Литвин. Було враховано значний доробок працівників інституту у вивченні українсько-польських взаємин упродовж всього історичного часу, а також значущість наукового опрацювання цієї тематики для сучасного і майбутнього розвитку України та її відносин із сусідніми державами. У планах Центру стоїть перспективна підготовка тритомної узагальнюючої праці про багатоманітні відносини України і Польщі в історичній ретроспективі в контексті загальноєвропейських процесів і на підставі міждисциплінарного підходу. У 2007 р. зусиллями Центру було підготовлено і опубліковано другий том (перший вийшов ще 1993 р.) наукового збірника “Україна - Польща: історична спадщина і суспільна свідомість”, який буде мати продовження.

З роботою історичних відділів тісно пов'язана наукова діяльність відділів української мови й української літератури. Відділ мовознавства укладає (як комп'ютерну базу і в книжковій формі) фундаментальний історичний словник української писемної мови XVI - першої половини XVII ст., який потрібний не тільки мовознавцям, але й історикам, філологам, мистецтвознавцям, етнографам. З другого боку, належний рівень словника може бути забезпечений на основі вивчення всієї культури того часу, бо тільки в такому випадку можливе адекватне тлумачення слів, засвідчених у пам'ятках. Велике значення мають також діалектологічні студії, які дають незамінний матеріал для історико-культурних досліджень. Відділ сформував унікальну колекцію фонозаписів, які стосуються західних діалектів української мови (зокрема гуцульського, лемківського, поліського), українських говірок на теренах сучасних Румунії та Польщі, а також говірок діаспори, зокрема українського населення Бразилії. Розпочато працю над базою даних в електронному форматі, в якій гуцульські діалектизми фіксуються разом з аудіовізуальними матеріалами про народні звичаї та вірування. Поки що в інституті небагато діалектологів, але їхні праці дуже важливі. І хоча вони присвячені головно західним говіркам і тим говіркам за межами України, які значною мірою сформувалися на основі західних (галицьких, закарпатських, буковинських), ці праці мають ширше значення, оскільки всі діалекти - це загальнонаціональне багатство, дослідження кожного з них є внеском у загальну скарбницю українського й європейського мовознавства.

Якщо йдеться про відділ літератури, то студії в цій галузі ведуться в тісному зв'язку з дослідженнями історії громадсько-політичних рухів. Науковці показують роль літератури в формуванні й поширенні тих чи інших ідейних течій, розвитку культури. Своєрідним рекордсменом щодо кількості індивідуальних монографій є завідувач відділу член-кореспондент НАН України Микола Ільницький. Щороку, або раз на два роки, виходять його змістовні книги про літературу XX ст. Галичини й еміграції, про сучасний літературний процес. Високо оцінені громадськістю і фахівцями ці праці, видані незначними накладками, відразу стають бібліографічною рідкістю. Питанням літератури ранньомодерної доби, зокрема барокової поезії, присвячено студії Богдани Криси. Франкознавчі традиції інституту гідно продовжує Ярослава Мельник, яка вносить у вирішення складних наукових питань нові методологічні підходи. Не маючи змоги назвати праці всіх співробітників відділу, прагнемо підкреслити творчий, по-справжньому новаторський характер більшості з них - це засвідчено, зокрема, виданням відділом збірника статей “Парадигма” (вийшло чотири випуски).

Сектор філософії культури (діяв до 2001 р.), зосередившись на дослідженнях пам'яток української філософської думки, зокрема філософських курсів Києво-Могилянської академії та василіянських колегіумів, подавав незамінний матеріал для характеристики культурного життя, менталітету, формування національної специфіки культури. Все це дуже важливе для вивчення процесів самоусвідомлення української народності і нації. Серед найважливіших публікацій філософів були збірники "Філософія Відродження на Україні" (1990), "Проблема людини в українській філософії XVI- XVIII ст." (1998), М. Кашуби "Сковорода Григорій: Пізнай в собі людину" (1995). У серії "Пам'ятки філософської культури українського народу", що публікується спільно з Інститутом філософії, вийшли друком зібрання творів Георгія Кониського, Стефана Яворського, Григорія Сковороди. Опублікована новаторська праця В. Любашенко "Історія протестантизму в Україні" (1996).

Важливе місце у видавничій діяльності посіли збірники документів та матеріалів, зокрема такі, як "Русалка Дністрова. Документи і матеріали" (1989); "Листування українських славістів з Францем Міклошичем" (1993). Публікуються також збірники статей і матеріалів наукових конференцій, серед яких: "Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозіуму". Т. 1-3 (1990); збірники матеріалів Другого міжнародного конгресу україністів (випуски "Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції"; "Літературознавство", "Мовознавство" (1993), "Філософія" (1994); "Історія", вип. 1-2; "Історіографія українознавства" (1995).

Активно розробляв інститут історико-краєзнавчу тематику, що представлена такими виданнями, як "Жовківщина". Т. 1-5 (1994-1998), "Рогатинська земля: історія та сучасність" (1995, 2001), "Бойківщина: історія та сучасність", вип. 1-2 (1995-1996), "Перемишль і Перемиська земля протягом віків" (1996, 2001), "Миколаївщина", вип. 1-2 (1998-2007).

У 1992 р. розпочато видання інститутського збірника "Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність" (опубліковано 15 випусків). 2001 р. започатковано нову широкопрофільну серію "Історичні та культурологічні студії" (4 випуски), яка переросла в серію "Сучасна україністика. Історичні та культурологічні студії". Першим її випуском став ґрунтовний нарис В. Александровича про зідентифіковану ним нововіднайдену національну святиню українців - Холмську ікону Богородиці.

У багатьох наукових виданнях інституту з'явилися резюме або принаймні короткі анотації англійською мовою, в окремих інститутських наукових збірниках друкувалися статті англійською, німецькою, російською, польською мовами. Планується видання окремих монографій працівників інституту англійською мовою. Зокрема, Канадський інститут українських студій опублікував англійською мовою нове, значно перероблене видання книги Я. Ісаєвича про церковні братства XVI-XVIII ст. (2006)

Оскільки в Інституті українознавства комплексно досліджуються різні аспекти історії України і культури українського народу, цілком закономірно, що цей інститут протягом ряду років сприяв вирішенню організаційних питань Міжнародної асоціації україністів. На базі інституту проведено Другий міжнародний конгрес україністів у Львові 1993 р., в якому взяли участь близько 600 науковців з 25-ти країн. Президентом Міжнародної асоціації україністів тоді було обрано директора Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, академіка НАН України Я.Д. Ісаєвича, і цю посаду він займав до 1999 р. Інститут також взяв на себе значну частину підготовчої роботи щодо проведення Третнього міжнародного конгресу україністів у Харкові 1996 р. і Четвертого міжнародного конгресу україністів в Одесі 1999 р.

В активі інституту проведення ще й таких наукових конференцій, як Т. Шевченко і українська національна культура" (1989), "Шашкевичівські читання" (1989, 1991, 1994,

1996, 1998, 2000-2007), “Українці у зарубіжному світі (До 100-річчя еміграції українців до Канади)” (1990), “Збройні сили України: історія та сучасність” (1991), “Польща і Україна: історична спадщина й суспільна свідомість” (1992), “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції” (1993 і 2007), “Антична спадщина в Центральній-Східній Європі” (1994), “Генеза ідеї української політичної самосвідомості: від “Слова перестороги” до “Ukraina irredenta” (1995), “Депортації українців і поляків: 1939 - 50-ті рр. (до 50-річчя операції “Вісла”)” (1997), “Західноукраїнська Народна Республіка: до 80-річчя утворення” (1998), “Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. До 1100-річчя княжого Галича” (1998), “Галичина та Волинь в добу середньовіччя” (До 800-річчя утворення Галицько-Волинської держави) (1999) та багато інших.

Інститут докладає чимало зусиль, щоб активізувати співпрацю з іншими науковими осередками. Особливо тісними стали зв'язки з Інститутами історії України та археології НАН України, Львівським, Волинським і Прикарпатським університетами, низкою музеїв та бібліотек. Пожвавилися контакти з українознавчими структурами діаспори, вченими-україністами країн Європи, Канади, США, Австрії, Японії. Добрим прикладом міжнародної співпраці є публікація збірника документів “Документи російських архівів з історії України. Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр.” (з передмовою та коментарями українською, російською й англійською мовами), підготовленого разом з Інститутом слов'янознавства і балканістики РАН та Центром українських історичних досліджень ім. Петра Яцика Канадського інституту українознавства.

На базі інституту спільно з Варшавським університетом була започаткована Міжнародна післядипломна школа з гуманітарних наук для молодих науковців України, Польщі, Росії, Білорусії, Молдови, держав Балтії. Після зняття обмежень створилися сприятливі умови для виїздів у закордонні наукові центри. Співробітники інституту перебували на стажуванні, в наукових відрядженнях для праці в архівах і бібліотеках та участі в конференціях у Польщі, Австрії, Німеччині, Угорщині, Чехії, Словаччині, Італії, Франції, США, Канаді, Австралії, Японії та інших державах. У свою чергу, інститут приймав відомих учених-українознавців з різних країн. Розширенню контактів з ученими світу сприяла участь мовознавців інституту в міжнародних конгресах славістів, доповіді працівника відділу середніх віків А. Ясіновського на XIX (1996, Копенгаген) і XX (2001, Париж) міжнародних конгресах візантиністів, виступи директора інституту Я. Ісаєвича на XVIII (1995, Монреаль) і XIX (2001, Осло) міжнародних конгресах істориків.

Особливо цінною для інституту була і залишається співпраця з Фондом кафедр українознавства. Останнім часом підписана угода з Вюрцбурзьким університетом (Німеччина), яка передбачає спільні проекти в царині вивчення давніх рукописів, проведення конференцій та видання щорічних збірників.

Інститут як наукова установа стає дедалі більше відомим серед науковців, які цікавляться Україною та українською культурою. Інформаційні довідки про нього є в міжнародних щорічника “World of Learning” (“Світ науки”), рецензії на інститутські публікації друкувалися у різних країнах. Зокрема, Мегумі Суедзава опублікувала огляд видань інституту в “Бюлетені Японської асоціації українців”. Поява в Інтернеті веб-сторінки інституту, яка містить огляд структури інституту, його дослідної тематики, біо-бібліографічні довідки про співробітників і бібліографію, новини видань і наукового життя також сприятиме кращій популяризації його доробку.

Свого часу різні керівні комісії, що перевіряли роботу інституту, з року в рік критикували його за багатогалузевість, мовляв, це була “академія наук в мініатюрі”, яка начебто “дублювала” тематику галузевих академічних інститутів. Слід, однак, мати на увазі, що для

певного етапу багатогалузєвість була корисна, оскільки в західноукраїнському регіоні відчувалася потреба в академічних науково-дослідних розробках з усіх гуманітарних наук. В останні роки, коли значно зріс рівень наукових досліджень в університетах та на гуманітарних кафедрах інших вищих навчальних закладів, особливо важливими стають функції інституту як координатора наукових розробок та ініціатора спільних програм.

Серед основних результатів фундаментальних досліджень співробітників Інституту можна виокремити такі:

- численні відкриття археологічних пам'яток на території Прикарпаття і Волині, які значно розширили і поглибили знання про населення і культуру цього регіону України від найдавніших часів до середньовіччя;
- спільні дослідження археологів, істориків, філологів, мистецтвознавців дозволили підготувати низку узагальнюючих праць про історію і культуру Галицько-Волинського князівства, його роль в розвитку українських земель в добу середньовіччя в загальноукраїнському та європейському контекстах; підсумком міждисциплінарних досліджень стали синтетичні праці “Історія української культури” (т. 2, 2001), “Історія України” (два видання, 1996 і 2000), “Історія Львова” у 3-х томах (2006-2007) та ряд ін.;
- зусиллями істориків, філологів і філософів узагальнено процеси національного відродження в західноукраїнських землях в XIX і XX ст., формування національної ідеології та організаційно-політичних підстав українського національного руху, його різних політичних течій, а також взаємин з європейськими суспільно-політичними течіями і рухами у змаганнях за реалізацію національних програм, формування підстав української державності, зокрема Західно-Української Народної Республіки;
- розпочато і продовжується збір, опрацювання і публікація документальних видань, які розкривають, з одного боку, діяльність радикальної течії національного руху (ОУН і УПА) і антитоталітарного опору української інтелігенції, а з другого - висвітлюють установа і функціонування радянського комуністичного режиму (видаються багатотомні збірники документів “Культурне життя в Україні”, “Депортації. Західні землі України кінця 30-х - початку 50-х років”, “Україна XX століття. Енциклопедія боротьби і репресій” тощо);
- дослідження мовознавців відтворюють історичну й діалектну лексику української мови, представлену в багатотомному виданні “Словника української мови XVI - першої половини XVII ст.”, тритомному “Атласі української мови”, відзначеному Державною премією України в галузі науки і техніки 2006 р.;
- праці літературознавців повертають до життя цілі пласти української літератури, пов'язані з розвитком світового літературного процесу і формуванням гуманістичних традицій національної духовності.

В Інституті сформувалися і діють авторитетні наукові школи:

- історії України з особливим наголосом на вивченні минулого західноукраїнських земель в контексті загальноукраїнського історичного процесу, заснована академіком І. Крип'якевичем; підготовлено низку спеціалістів, які у своїх дослідженнях і документальних публікаціях висвітлили важливі питання суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного розвитку західного регіону України від середньовіччя до новітнього часу;
- культурології, заснована академіком НАН України Я. Ісаєвичем; її здобутками є підготовка низки висококваліфікованих фахівців з історії української та світової культури, публікація монографій і статей, які висвітлюють основні ракурси розвитку

духовної культури українського народу в період середньовіччя та ранній модерний час;

- історичної лексикографії, біля витоків якої стояла професор Л. Гумецька; здійснено фундаментальні дослідження з історії української мови, втілені у монографіях, словниках і атласах;
- українського літературознавства, заснована академіками К. Студинським, С. Щуратом, М. Возняком і продовжена членом-кореспондентом НАН України М. Ільницьким; до здобутків школи треба віднести когорту відомих учених, які опублікували численні дослідження з історії українського літературного процесу, створили окремий напрям студій - франкознавство.

В Інституті провадиться підготовка наукових кадрів вищої кваліфікації через аспірантуру зі спеціальностей історія України, археологія, українська мова та література. Щорічно навчається до 10 аспірантів. Більшість випускників аспірантури успішно захищають дисертації й працюють в Інституті або у ВНЗ та інших наукових установах.

З 1994 р. в Інституті діє Спеціалізована вчена рада із захисту дисертацій (Д 35.222.01) із спеціальностей історія України (07.00.01), всесвітня історія (07.00.02) та етнологія (07.00.05). Тільки за 2005-2007 рр. на ній було захищено 7 докторських і 22 кандидатські дисертації.

Станом на початок 2008 р. в Інституті працює 81 науковий співробітник, в тому числі 16 докторів наук і 46 кандидатів наук, серед яких один академік і один член-кореспондент НАН України. (У 1951 р. працювало 47 наукових співробітників, в тому числі 6 докторів наук і 12 кандидатів наук; 1971 р. - 61 науковий співробітник, 7 докторів і 27 кандидатів наук; 1991 р. - 84 наукових співробітників, 10 докторів і 30 кандидатів наук; 2001 р. - 71 науковий співробітник, 13 докторів і 35 кандидатів наук).

Станом на початок 2008 р. до складу Інституту входять:

- Відділ археології та археологічний музей (завідувач доктор історичних наук О. Ситник);
- Відділ історії середніх віків (завідувач доктор історичних наук, академік НАН України Я. Ісаєвич);
- Відділ нової історії України (завідувач кандидат історичних наук Ф. Стеблій);
- Відділ новітньої історії (завідувач доктор історичних наук І. Патер) із Сектором дослідження українського національного руху (керівник кандидат історичних наук О. Стасюк);
- Відділ української мови (завідувач кандидат філологічних наук Н. Хобзей);
- Відділ української літератури (завідувач член-кореспондент НАН України М. Ільницький);
- Центр дослідження українсько-польських відносин (керівник доктор історичних наук М. Литвин).

Тільки за 2005-2007 рр. співробітники Інституту опублікували 25 монографій, 9 збірників документів, 10 словників, 5 посібників для ВНЗ, 13 найменувань довідкової літератури, понад 780 наукових статей загальним обсягом 1668,3 друкованих аркушів, в тому числі 3 монографії і 65 статей в закордонних виданнях.

Серед найважливіших наукових досягнень Інституту слід назвати фундаментальну монографію І. Крип'якевича "Богдан Хмельницький" (1954), унікальний каталог стародруків "Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків виданих в Україні" (два томи у трьох книгах, 1981, 1984), опрацьований Я. Ісаєвичем і Я. Запаском, 3-томну "Історію Львова"

(2006-2007), праці М. Ільницького “У фокусі віддзеркалень: Статті. Портрети. Спогади” (2005), Я. Ісаєвича “Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми” (2002), Я. Ісаєвича “Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine” (Edmonton, Toronto, 2006), Л. Войтовича “Княжа доба на Русі: портрети еліти” (2006), О. Кровицької “Українська лексикографія: теорія і практика” (2006), Я. Мельник “Іван Франко й biblia аросгурґа” (2006), О. Горбача “Арго в Україні” (2006), А. Заярнюка “Ідіоми емансипації: “визвольні” проекти і галицьке село у середині ХІХ ст.” (2007), М. Литвина і К. Науменка “Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали” (2007), “Українська Повстанська Армія. Історія нескорених” (2007) та ін.

Археографічна діяльність Інституту реалізована в ряді серійних документальних видань, серед яких “Культурне життя в Україні: Західні землі”, тт. 1-3 (1995-2006), “Депортації. Західні землі України кінця 30-х - початку 50-х років. Документи, матеріали, спогади”, тт. 1-3 (1996-2002), “Я винен тим, що українець”: інтерв'ю Юрія Зайцева з Олексієм Різниківим. Документи” (2007), “Русалка Дністрова”. Науково-критичне видання”. Книги 1-2. (2008) та ін. Працівники Інституту регулярно видають низку цінних словників, зокрема “Словник української мови ХVІ - першої половини ХVІІ ст.” (13 випусків, 1994-2007), Л. Полюга “Словник українських синонімів і антонімів” (2007), Л. Полюга “Повний словник антонімів української мови” (2006), Д. Гринчишин “Словник-довідник з культури української мови” (2006) тощо, а також багато науково-довідкових видань.

Археологи Інституту відкрили в Чернівецькій області (Молодово) найстарші відомі на той час житла середнього палеоліту. У 2001 р. ідентифіковано нововіднайдену національну святиню - Холмську ікону Богородиці ХІ ст. (В. Александрович).

Міжнародні зв'язки і співробітництво Інституту активно розвиваються в останні п'ятнадцять років. Вони охоплюють контакти і співпрацю з науковими установами Польщі, Росії, Австрії, Чехії, Словаччини, США, Канади та інших країн. Учені Інституту неодноразово виїжджали на стажування до наукових центрів ряду країн, а також приймали у себе іноземних учених. Особливо плідне співробітництво склалося з науковими осередками Польщі, яке проявляється в організації спільних археологічних експедицій, проведенні наукових форумів різного рівня, спільних публікаціях тощо. За підписаною угодою про наукову співпрацю з Інститутом польської мови ПАН у Кракові проводяться спільні дослідження з теми “Загальнокарпатський діалектологічний атлас”; історики, археологи і філологи налагодили конкретну співпрацю з вченими Варшавського, Жешівського, Краківського університетів, Польською Академією Знань, Інститутом Центрально-Східної Європи в Любліні, Південно-Східним Науковим Інститутом в Перемишлі в рамках спільних наукових проектів. З вченими університетів і академічних установ Росії співробітники Інституту співпрацюють в дослідженні періоду Київської Русі і вивченні славістичної тематики. Особливої уваги заслуговує співпраця Інституту з Фондом кафедр українознавства у США, Українським науковим інститутом Гарвардського університету у США і Канадським інститутом українських студій Університету Альберти в Канаді, зокрема у роботі над історичним словником української мови, виданні документів українського суспільно-політичного руху у ХХ ст.

Наукові співробітники Інституту неодноразово відзначалися високими державними і академічними нагородами та почесними званнями. Державної премії в галузі науки і техніки України були удостоєні Я. Закревська і Л. Коць-Григорович за працю над “Атласом української мови”, премією НАН України ім. М. Грушевського відзначені М. Литвин і Л. Войтович. Почесне звання Заслуженого діяча науки і техніки України присвоєно Я. Ісаєвичу, М. Литвину та І. Патеру, а Заслуженого працівника культури України - В. Гориню і Ф. Стеблію. Орденом Ярослава Мудрого V ступеня нагороджено Я. Ісаєвича,

орденом “За заслуги” III ступеня - Ф. Стеблія і К. Науменка, орденом Княгині Ольги III ступеня - У. Єдлінську.

Інститут зорієнтований на оптимальне поєднання загальноукраїнської й регіональної тематики. В майбутньому він планує і далі зосереджувати основну увагу на дослідженні тем, пов'язаних із системним міждисциплінарним вивченням актуальних проблем культури, суспільно-політичної думки, політичної історії України як складової частини загальноєвропейського та світового історичного процесу.